

ARABSKIE PIŚMIENICTWO PODRÓŻNICZE DOBY KLASYCZNEJ. KRÓTKI PRZEGLĄD

Tytułowy temat na dobre zaczął zaprzętać umysły badaczy literatury arabskiej i historyków geografii dopiero w połowie XIX wieku, od kiedy europejskie prace na tekstami orientalnymi stały bardziej wszechstronne¹. Należy wstępnie zauważyć, że na okazałość tego piśmiennictwa mieli wpływ nie tylko pisarze pochodzenia arabskiego, ale i w pewnej mierze perskiego. Jednak język arabski, jako język Koranu, stał się podówczas językiem literatury i nauki dla świata muzułmańskiego. Jeśli chodzi o chronologię, to przez dobę klasyczną rozumiem okres od VII do XVI wieku, gdyż potem świat arabsko-muzułmański został podporządkowany politycznie tureckiej dynastii osmańskiej, chociaż już przed jej pojawieniem się, okazywał przejawy dekadencji. Niniejszy przegląd jest ledwie krótkim rysem biograficznym o najważniejszych autorach wywodzących się z tego kręgu kulturowego, bowiem

1 Zainteresowania europejskich arabistów tą dziedziną są widoczne już nieco wcześniej, jednak na tym polu wyróżnić wypada zasłużone w publikacjach orientalnych wydawnictwo E. J. Brill (Leyden), które publikowało serię *Bibliotheca geographorum Arabicorum* (1870-1894) (dalej: BGA) w ośmiu tomach, które przygotował do druku holenderski arabista Michael Jan De Goeje (1836-1909). Dzieło z pewnymi drobnymi korektami jest nadal uznawane za obowiązujące i stanowi podstawę tłumaczeń na inne języki bądź do wznowień w krajach arabskich w osobnych wydaniach dla poszczególnych autorów. Twórczość nie tylko geografów przedstawił w klasycznym dziele poświęconym literaturze arabskiej Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Weimar 1898 (lub nowsze wydania); warto też zajrzeć do Franz Rosenthal, *A history of muslim historiography*, Leiden 1968, s. 106-110, 486-488; Gabriel Ferrand, *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans, et turks relatifs à l'Extrême Orient du VIIIe au XVIIIe siècles*, 2 vols., Paris 1913-1914; godnym polecenia jest praca И. Ю. Крачковский, *Арабская географическая литература*, t. IV, Москва-Ленинград 1957; G. F. Hourani, *Arab seafaring in the Indian Ocean in ancient and early medieval times*, Beirut 1963. Na gruncie polskim konieczne należy wspomnieć o rozprawie Marii Kowalskiej (1919-2005) – *Średniowieczna arabska literatura podróżnicza*, Warszawa-Kraków 1973, gdzie można znaleźć poszerzoną analizę problemu; nadto Tadeusz Lewicki, *L'exploitation et le commerce de l'or en Afrique de l'Est et en celle du Sud-Est au Moyen Âge d'après les sources arabes*, „Folia Orientalia” 18 (1977), s. 167-186. Warto również zajrzeć do publikacji Józefa Bielawskiego np.: *Historia literatury arabskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968 lub *Klasyczna literatura arabska*, Warszawa 1995. Wątki przemieszczania się podróżników z Orientu po ziemiach słowiańskich w średniowieczu omówił i przetłumaczył Tadeusz Lewicki w *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. Tom pierwszy (do czwartego). Wydał i opracował Tadeusz Lewicki, Wrocław-Kraków 1956-1988; krótki i niepełny zarys problematyki geografii arabskiej przedstawił J. L. Baker, *Odkrycia i wyprawy geograficzne*. Z języka angielskiego przełożył Jan Flis, Warszawa 1959, s. 60-64; warto zajrzeć do nowej pracy Ahmad Nazmi, *The Muslim Geographical Image of the World in the Middle Ages. A Source Study*, Warsaw 2007. Pisownia arabska wedle zaleceń: Bogusław R. Zagórski, *Nazwy arabskie w polskiej geografii i kartografii na tle praktyki międzynarodowej*, „Przegląd Kartograficzny” 4 (1972), s. 157-164.

każda z prezentowanych tu postaci i dzieł, doczekała się lub może doczekać się pogłębionej refleksji filologiczno-historyczno-geograficznej.

W epoce przedmuzułmańskiej (do 622 roku) na ziemiach Bliskiego Wschodu kwitło arabskie lokalne podróźnictwo (np. szlaki karawanowe, doroczne migracje ludności beduińskiej), ale o charakterze pragmatycznym, rzadko związane z nakazami religijnymi. Sytuacja zmieniała się z racji jednego z filarów nowego wyznania – islamu. Ustanowienie pielgrzymki do Mekki (w okresie przedmuzułmańskim pielgrzymowano już do tego miasta), raz w życiu, która miała być obowiązkiem każdego muzułmanina skłaniało rzesze wiernych do podejmowania ryzykownej drogi na ziemi Półwyspu Arabskiego. Gwałtowny rozrost terytorialny rodzącej się cywilizacji arabsko-muzułmańskiej (lata 30. do 60. VII wieku) na pograniczu Azji i Afryki, wzmocniony następnie zajęciem części Półwyspu Iberyjskiego (początek VIII wieku) ucznił społeczność arabską, a także te, które przyjęły islam na zajmowanych ziemiach, znacznie bardziej mobilną niż było to dotąd. Pielgrzymka, jest jedną z przyczyn, które spowodowały wzrost zainteresowania arabskim horyzontem geograficznym w dobie średniowiecza. Innymi przyczynami są zwykła ciekawość świata, poszerzanie własnego horyzontu geograficznego lub realizacja pragmatycznych celów polityków i wojskowych.

Arabskie piśmiennictwo geograficzne jest w zasadzie połączeniem informacji krajoznawczych, astronomicznych, matematycznych, historycznych, a także dotyczących obserwacji flory i fauny. Nadto wyróżnia się w znacznej części znacznymi walorami literackimi, co trudno pominąć.

Wśród najstarszych zachowanych i znanych pism, które wyszły spod piór arabskich podróźników uważa się relacje o charakterze sprawozdawczym. Nie zachowały się one w oryginałach, ani w kopiach, jedynie we fragmenatrycznych odpisach. Pierwszym spośród takich pisarzy jest Tamîm ibn Baḥr al-Muṭṭauwa'î (druga połowa VIII wieku-zm. po 821). Najważniejszym osiągnięciem Tamîma jest podanie pierwszych wiadomości o plemieniu Ujgurów w trakcie misji dyplomatycznej do Chin. Informacje o przebiegu drogi Tamîma czerpiemy z późniejszych relacji choćby Ibn Ḥurdāḍbeha² (820-912),

2 *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik* auctore Abu'l-Kāsim Obaidallah Ibn Khordādhbeh, ed. M. J. De Goeje, BGA VI, Ludguni Batavorum 1889. Ibn Ḥurdāḍbeha był z pochodzenia Persem z Tabaristanu, jego *Kitāb al-masālik...* (*Księga dróg i królestw*) zawiera cenne opisy dotyczące składu etnicznego kalifatu bagdadzkiego, a także wiadomości o ludach Indii, Chin, Japonii, Korei i Półwyspu Malajskiego. Był to niezwykle pożyteczny podręcznik dla kupców. Samego Ibn Ḥurdāḍbeha trudno jednak zaliczyć do podróźników, raczej do tzw. uczonych gabinetowych, gdyż jego dzieło to efekt zebrania dziesiątek relacji od kupców, którzy podzielili się z nim wrażeniami ze swych wypraw. Jednakże jego *Kitāb* pozostaje nadal najstarszym zachowanym arabskim przekazem geograficznym. Podobnym w sposobie pracy był Abū Zayd al-Ḥasan as-Sīrāfi (X w.), który interesował się relacjami kupców i żeglarzy wędrujących po Oceanie Indyjskim oraz Indiach i Chinach. Dzieło *Wiadomości o Chinach i Indiach* przechowało się w innym – *Łańcuch historii*. Obszerniej zob. M. Kowalska, *op. cit.*, s. 53-56.

Ibn al-Faqîha³ (X w.) i Yâqûta al-Hamawi ar-Rumi⁴ (1179-1229). Jak przypuszczają badacze tego tekstu, oryginalny raport był z pewnością obszerniejszy od zachowanych fragmentów. Jest to również pierwszy, arabski tekst o charakterze wywiadowczym⁵.

Kolejną relację pozostawił po sobie Sallâm at-Tarġumân (IX w.), którą podobnie jak w przypadku Tamîma znamy dzięki kompilacji Ibn ĩurdâġbeha, który zapoznał się z przekazem ustnym samego podróżnika. At-Tarġumân, czyli tłumacz, pracował w kancelarii kalifa w Samarze i zapewne z powodu swoich niebagatelnych kompetencji językowych (znał podobno trzydzieści języków) został wytypowany na kierownika misji rozpoznawczo-dyplomatycznej do kraju Chazarów, a potem do Kotliny Dżungarskiej, skąd powrócił po przeszło dwóch latach. Rzekomym celem wyprawy Sallâma miał być ustalenie trwałości muru wzniesionego przed Gogiem i Magogiem⁶, a faktycznie, bardziej prawdopodobne było sprawdzenie położenia ludów tureckich w Azji Środkowej, które przesuwwały się w kierunku granic kalifatu.

W kręgu podróżników, których poznał Ibn ĩurdâġbeh znalazł się Muĥammad ibn Mûsâ al-Munaġġim (zm. 873), który przekazał informacje o swoim pobycie na ziemiach bizantyńskich oraz w Chazarii. Muĥammad pochodził z Chorasanu i dzięki pozycji ojca, po którego śmierci znalazł opiekuna w osobie kalifa al-Ma'muna, zyskał wykształcenie w Bagdadzie. Z racji korzystnych stosunków z kolejnym kalifem al-Wâtikiem został wysłany do Bizancjum. Z przekazu Ibn ĩurdâġbeh wiemy tylko o przygodzie Muĥammada związanej z wizytą w Efezie, gdzie podróżnik wszedł do pieczary, w której były mumie siedmiu młodzieńców, o czym wspomina tekst Koranu w XVIII surze⁷. Mimo zakazów dotykania mumii, Muĥammad poczuł to czynić. Potem nakarmiony jakąś strawą zaczął wespół z innymi wymiotować, to zaś, jego zdaniem, miało potwierdzać chęć ich otrucia kosztem uratowania złowieszczego zakazu dotykania mumii.

Prawie w tym samym czasie (770-864) w al-Andalus działał poeta Yahyâ ibn ĩakam al-Bakrî z przydomkiem gazela (al-Gazâl). Wedle jego relacji brał

3 Chodzi o odnaleziony w 1923 roku przez baszkirskiego turkologa i działacza politycznego Zakiego Validi Togana (1890-1970) nieco obszerniejszy tekst *Kitâb al-Buldân*. Wcześniej na podstawie innych rękopisów ukazał się *Compendium libri Kitâb al-buldân* auctore Ibn al-Faqîh al-Hamadhânî, ed. M. J. De Goeje, BGA V, Lugduni Batavorum 1885, s. 328-330.

4 Yâqût al-Hamawi ar-Rumi, *Mu'ġam al-buldân*, vols. I-VI. Ed. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-73; reprinty Tehran 1965; Beirut 1955-1957.

5 Vladimir Minorsky, *Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 12 (1948), s. 275-305.

6 O tym zob. *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. Tom pierwszy. Wydał i opracował Tadeusz Lewicki, Wrocław-Kraków 1956, s. 153-154; M. J. De Goeje, *De Muur von Gog en Magog*, Amsterdam 1888.

7 Mowa o legendzie, w której siedmiu chrześcijańskich młodzieńców w obawie przed prześladowaniami cesarza Decjusza (249-251) schroniło się w pieczarze w pobliżu Efezu. Tam spali przez dwadzieścia lat pilnowani przez psa, Koran XVIII, 9-25.

on udział w poselstwach na dwór bizantyński (839-840) i być może na ziemię normańskie (844-845). Zdania badaczy są podzielone odnośnie prawdziwości tych relacji, choć nie można im odmówić wielu aspektów rzetelnego przekazu. Kompetentna ocena opisu wyprawy do Konstantynopola jest o tyle niepewna, że znamy go z dość późno powstałego dzieła Aḥmada Muḥammada al-Maqqariego (1591-1632)⁸. Podobnie rzecz się ma z informacjami o Normanach, które zachowały się dzięki przekazowi Ibn Diḥyi (zm. 1235)⁹. Oba przekazy są wsparte anegdotami, chociaż można przypuszczać, że stanowią literackie tło do autentycznych zdarzeń, o ile misja do Normanów jest w ogóle prawdziwa, a wiadomości odnośnie północnego kraju względem Półwyspu Iberyjskiego nie pochodzą z jakichś zupełnie innych, nieznanych źródeł.

Zdecydowanie większe znaczenie ma dorobek – znany początkowo tylko z pośrednich przekazów, a po roku 1923 prawie w całości (ale nie z autografu) – Aḥmada ibn Faḍlāna działającego w X wieku. Tekst został już w średniowieczu wykorzystany przez Yāqūta al-Hamawī w jego *Risāla*, gdzie opisuje poselstwo z lat 921-922 do Bułgarów nadwołżańskich. Dopiero w 1923 roku wspominany już Validi Togan odnalazł rękopis dzieła ibn Faḍlāna w Meszhedzie (Mašhad – północny Iran)¹⁰. Misja poselska miała zbadać stan krzewienia islamu wśród Bułgarów i zapewne zebrać inne wiadomości. Jej uczestnicy wyruszyli z Bagdadu 21 VI 921 roku. Relacja Ibn Faḍlāna jest o tyle interesująca, że pomijając główny cel podróży przynosi on szereg detalicznych chwilami wiadomości o rozmaitych ludach, które napotkał w trakcie swej misji. Są to informacje natury społecznej, religijnej, kulturalnej, a także polityczno-gospodarczej dotyczące Chwarezmijczyków, Oguzów, Pieczyngów, Baszkirów, Bułgarów, Rusinów oraz innych, o których tylko zasięgnął pobieżnych wiadomości. Cel ekspedycji został przez pisarza przyćmiony własnymi obserwacjami, które dalekie są od tylko skrupulatnego przedstawienia realizacji powierzonego zadania. Znakomita umiejętność oddania narracją poczynionych przez autora obserwacji wskazuje na nową jakość w arabskiej literaturze geograficznej. Jest on z jednej strony – oficjalnie – reprezentantem interesów kalifatu,

8 *Analectes sur l'histoire et la littérature des arabes d'Espagne par al-Makkari*, publiés par R. Dozy, G. Dugat, L. Krehl et W. Wright, tome I-II, publiés par M. William Wright, Leide 1855-1861; datę śmierci koryguje L. P. Harvey, *Al-Ghazāl, Literature of travel and exploration: an encyclopedia*, vol. II ed. by Jennifer Speake, New York 2003, s. 486; szerzej M. Kowalska, *op. cit.*, s. 86-94.

9 *Rerum Normannicarum fontes Arabici e libris quum typis expressis tum manu scriptis collegit et sumptibus Universitatis Osloensis edidit Alexander Seippel*, Osloae 1896-1928, s. 13-18.

10 Zeki Validi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939 oraz wydanie rosyjskie *Путешествие Ибн Фадлана на Волгу*. Перевод и комментарий под редакцией академика И. Ю. Крачковского, Москва-Ленинград 1939, s. 4-5 (o odnalezieniu rękopisu i odczytach z fotografii). Znakomity rozbiór dzieła przedstawił A. П. Ковалевский, *О степени достоверности Ибн-Фадлана*, „Исторические записки” 35 (1950).

a z drugiej bystrym obserwatorem, który chłonie zauważone, czy zasłyszane nowiny. Ibn Faḍlân jest wprawdzie dość krytycznie nastawiony do swoich kompanów, jednakże trudno posądzać go o brak autentyzmu i kreaowanie fikcji literackiej w przedstawianych opisach geograficznych czy etnograficznych. Autor umieszcza swoją osobę jako postać centralną misji i z tegoż punktu widzenia, nie zaś w trzeciej osobie dzieli się spostrzeżeniami. Paleta obserwacji jest bogata. Od informacji np. meteorologicznych przez zwyczaje ludowe, od niezrozumiałych zjawisk do wiadomości o nosorożcu. Relacja jest zatem barwna, wszechstronna i mimo upływa ponad tysiąca lat od jej powstania Ibn Faḍlân potrafi zainteresować czytelnika. Mimo że tok narracji autora jest pozbawiony jakiegokolwiek literackiej ramy strukturalnej (może poza chronologicznym ukazywaniem zdarzeń), to porusza on się w materii słowa z pełną swobodą, a nawet lekkością i humorem. Warto również podkreślić niemały talent literacki autora, umiejętność budowania napięcia w oparciu o trafne i pełne autentyzmu oddawanie własnych przeżyć.

Postać kolejnego podróżnika wywodzącego się tym razem ze środowiska andaluzyjskiego, a ściślej pochodzenia żydowskiego jest w polskiej literaturze przedmiotu szerzej znana. Jest nim Ibrâhîm ibn Yaʿqûb al-Isrâʾîlî aṭ-Ṭurtûṣî, który działał w X wieku i około roku 965 odbył podróż po Europie docierając na ziemię Słowian, co wywołało zrozumiałe zainteresowanie wśród nie tylko polskich historyków¹¹. Podobnie jak rzecz ma się z wcześniejszymi podróżnikami arabskimi, jego relację znamy z późniejszych przekazów al-ʿUḍrîego (zm. 1085), al-Bakrîego (zm. 1094) oraz al-Qazwîniego (zm. 1283), a także kolejnych kompilatorów aż do XV wieku włącznie. Nie jest to opis podróży w manierze Ibn Faḍlâna. Jest to raczej sprawozdanie mające cechy encyklopedycznego przekazu, raportu wywiadowczego lub zwięzłego przewodnika po odwiedzonych ziemiach, miastach, obwarowaniach, lokalnych zwyczajach. Autor podaje odległości pomiędzy miastami (np. z Pragi do Krakowa trzy tygodnie drogi), interesuje się handlem oraz siłami zbrojnymi w odwiedzanych miejscach. Bez wątplenia, każdemu czytelnikowi rzuca się w oczy niezwykła oszczędność słów, precyzja, rzeczowość, pozbawienie tekstu literackich upiększeń i zawiłości tak przecież typowych dla wielu pisarzy arabskich tamtego okresu. Nie brakuje też podstaw, aby sądzić, że Ibrâhîm interesował się językami odwiedzanych krain (np. słowo *Grâd*, język Prusów inny od języków sąsiadów). Autor dokonywał również ciekawych porównań (np. dar ślubny w kraju Mieszka jak u Berberów).

11 Choćby prace T. Kowalskiego, *Relacja Ibrâhîma ibn Jaʿkûba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bakrîego*, Kraków 1946; J. Widajewicz, *Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba*, Kraków 1946, M. Kowalska, *Średniowieczna arabska literatura podróżnicza*, Warszawa-Kraków 1973, s. 41-47.

Był obeznany z wartościami towarów, poznał lokalne waluty, interesował się chorobami (stąd teza T. Kowalskiego, że był lekarzem¹²), znał dzieło al-Masʿūdiego, do którego odwoływał się w technice isnadowej. Choć przekaz Ibrâhîma ibn Yaʿqûba nie grzeszy obszernością, to jednak refleksja autora jest dość wnikliwa, trzeźwa i pełna konkretnych wiadomości.

Prawie na ten sam przedział czasowy wypadła działalność Abū al-Ḥasan ʿAlī ibn al-Ḥusayn ibn ʿAlī al-Masʿūdiego (około 896-około 956/957), jednego z największych uczonych świata arabskiego, historyka (zwany jest „Herodotem Arabów”) oraz geografą. Jego doświadczenie geograficzne wynikało przede wszystkim z trwających około dwudziestu lat podróży po praktycznie całym ówczesnym świecie muzułmańskim. ʿAlī al-Masʿūdi odwiedził Azję południową i centralną, żeglował po Oceanie Indyjskim, dotarł do Madagaskaru i na tereny dzisiejszej Tanzanii (Zanzibar), spenetrował również Bliski Wschód. Wprawdzie jego podstawowe i ogromne rozmiarami dzieło *Księga wiadomości o czasach zaginęło*, to zachowała się jednak mocno okrojona wersja tego utworu pod tytułem *Złote łąki i kopalnie drogich kamieni oraz Księga przewidywań i przeglądów*, obydwie będące sumą refleksji autora na temat swoich podróży. Nie brakuje tam wiadomości natury geograficznej ubarwionych zasłyszonymi anegdotami i ujrzanymi cudami natury¹³.

Interesującym z racji poczynionych obserwacji jest *Księga o osobliwościach Indii* autorstwa Buzurga ibn Šahriyâr (X w.)¹⁴. Był to dowódca muzułmańskich statków, który obok własnej eksperyencji gromadził wiadomości od innych na temat zajmujących go zagadnień geograficznych, przyrodniczych czy obyczajowych. Warto nadmienić, że styl i umiejętności literackie Buzurga zostały przez badaczy wysoko ocenione (zwłaszcza I. Kraczkowski). Autor poświęcił wiele miejsca widywanym zwierzętom tak morskim jak i lądowym, wiedzę o nich czerpał również z drugiej czy trzeciej ręki (forma isnady oralnej – np. „Słyszałem od Abū Muḥammada ʿI-Ḥasana Abū ʿAmra, bądź od którychkolwiek kapitanów, którzy jemu opowiadali”), ale swobodny styl narracji powoduje

12 T. Kowalski, *Relacja Ibrâhîma ibn Jaʿkûba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bakriego*, Kraków 1946, s. 44-45.

13 *Złote łąki i kopalnie drogich kamieni* zostały wydane w dziewięciu tomach jako *Les prairies d'or*. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, Paris 1981-1917; ostatnio o autorze wspominał Jerzy Hauziński, *Irańskie intermezzo. Dzieje Persji w średniowieczu (VII-koniec XVw.)*, Warszawa 2008, s. 9.

14 Rękopis (numer 3306) odnaleziono w Stambule w Hagia Sophia i opublikowano jako *Livre des merveilles de l'Inde par le capitaine Bozorg fils de Chahriyar de Ramhormoz*. Texte arabe publié d'après le manuscrit de M. Schefer, collationné sur le manuscrit de Constantinople, par P. A. van der Lith. Traduction française par L. M. Devic, Leide 1883-1886. Inne wydania zob. M. Kowalska, *op. cit.*, s. 57; nowy przekład na angielski: G. S. P. Freeman-Grenville, *The book of the wonders of India, Mainland, Sea, and Islands*, London 1981.

narastające zaciekawienie czytelnika. Pewne fragmenty, i to niemałą domieszką fikcji, a nawet fantazji, nie mogą wpłynąć negatywnie na ocenę dokonania Buzugra, którego dzieło przypomina w swej treści (choć zdaniem niektórych przewyższa) *Opowieści Sindbada żeglarza*¹⁵.

Znów dzięki przekazowi pośredniemu, znamy opis podróży w formie listu autorstwa nestorianina Abū'l-Ḥasana al-Muḥtâr Ibn Buṭlâna (ok. 1001-1064/68). Oryginany list Ibn Buṭlân skierował do swego druha Hilâla aṣ-Ṣâbi'ego (zm. 1056), a treść pisma pomieścił w swej pracy (*Księga wiosny*) syn Hilâla – Muḥammad¹⁶. Ibn Buṭlân był lekarzem (główne dzieło znane w Europie pod łacińskim tytułem *Tacuinum sanitatis in medicina*, 1531), który w 1049 roku opuścił Bagdad i przeniósł się zrazu do Aleppo, Kairu, a dalej do Antiochii. Interesującymi nas fragmentami listu są te dotyczące odwiedzonych miejsc. Wśród nich były Aleppo, Antiochia, Latakia, Jafa. Szczególnego znaczenia nabierają opisy Antiochii, gdzie pobudował szpital, a jako chrześcijanin miał swobodny dostęp do wszelkich miejsc będących we władaniu Bizantyńczyków.

Postać Abū Ḥâmid al-Ġarnâṭiego (1080-1170) pochodzącego z Grenady została wyjątkowo przybliżona polskiemu czytelnikowi dzięki pracom Tadeusza Lewickiego, stąd nieco krótsza o nim nota. Główną zasługą al-Ġarnâṭiego są bardzo oryginalne przekazy odnośnie stosunków społecznych i handlowych wśród Bułgarów nadwołżańskich. Wprawdzie część spośród wiadomości ma charakter niewiarygodny, wręcz fantastyczny, to jednak jego uwagi o charakterze kosmograficznym nie mogą być lekceważone, choćby z uwagi na to, że był on arabskim prekursorem arabskiej kosmografii¹⁷.

15 *Opowieści* powstały najprawdopodobniej w IX lub X wieku. Jest to relacja żeglarza wędrującego po Oceanie Indyjskim pomieszczona w 133. opowieści *Księgi tysiąca i jednej nocy*. Razem mamy do czynienia z siedmioma opisami podróży, których korzeni badacze doszukują się w hinduskich, perskich, arabskich i innych legendach. Szerzej na temat utworu zob. *Księga tysiąca i jednej nocy*, tomy 1-9. Wstęp i redakcja naukowa Tadeusz Lewicki, Warszawa 1973-1976; pierwsze, niekompletne wydanie francuskie podał Antoine Galland (1646-1715), cały tekst (bez cenzury) opublikował w latach 1885-1888 po angielsku Sir Richard Burton (1821-1890); zob. M. Kowalska, *op. cit.*, s. 71-82.

16 Stosowne fragmenty przenieśli do swoich dzieł wspomniany Yâqut oraz w medyczno-biograficznej pracy (414 biogramów) Ibn al-Kifî (1172-1248) – *Kitâb ihbâr al-'ulamâ' bi-ahbâr al-ḥukamâ'*, Miṣr 1326 [AH] (1908/1909).

17 Wydanie niekompletne: Gabriel Ferrand, *Le Tuhfat al-albab, edite après le MSS. 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et le MS. d'Alger*, „Journal Asiatique” 207 (1925), s. 1-148, 193-304; Tadeusz Lewicki, *Węgry i muzułmanie węgierscy w świetle podróżnika arabskiego z XII w.* Abū Ḥâmid al-Ġarnâṭiego, „Rocznik Orientalistyczny” 13 (1937), s. 106-122; tenże *Abū Ḥâmid al-Andalusî al-Gharnâtî*, SSSI, s. 2; C. E. Dubler, *Abū Ḥamid el Granadino y su relación de viajes por tierras euroasiáticas*, Madrid 1953; L. Alvarez, *Abū Ḥâmid al-Ġarnâṭiego*, Encyclopedia of Arabic Literature, ed. by Julie Scott Meisami, London-New York 1988, s. 33; Harry Thirlwall Norris, *From Asia to Africa. The “Tuhfat al-Albab” by Abu Hamid al-Gharnati (473/1080-565/1169) as a source for the chronology and content of the “Sirat ‘Antar B. Shaddad*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, 57 (1994), s. 174-183.

Na długi, końcowy okres zmięzchu klasycznego pisarstwa geograficznego wśród społeczności arabsko-muzułmańskiej przypada działalność Ibn Ğubayra (1144/1145-1217) pochodzącego z al-Andalus. Pochodził on z rodziny urzędniczej, odebrał klasyczne wykształcenie i został trzykrotnym uczestnikiem pielgrzymki do Mekki, a w trakcie ostatniej zmarł w Aleksandrii. Pracą, która od przeszło 160. lat wzbudza zainteresowanie jest *Rihla*, czyli *Podróż*¹⁸. Dzieło o klasycznym charakterze traktuje o losach i wrażeniach pielgrzyma w drodze z Grenady do Mekki, przez cały Bliski Wschód, tereny zajmowane przez krzyżowców, Sycylię i powracającego do rodzinnej Grenady, którą to podróż Ibn Ğubayr odbywał od lutego 1183 roku do kwietnia 1185 roku w asyście swego kompana, lekarza Aḥmada ibn Ḥasana. Relacja Ibn Ğubayra jest opowieścią człowieka zainteresowanego przejawami wszelkiej odmienności, ciekawego świata, która wytyczyła arabskim pisarzom wzorzec, który był w późniejszych wiekach naśladowany. Porządek utworu jest chronologiczny, a w zależności o możliwości i wiedzy autora, mniej lub bardziej rozbudowany. Wiele miejsca Ibn Ğubayr poświęcił opisom świętych miejsc dla islamu, jak również obcym religii muzulmańskiej obyczajom, z którymi się zetknął. Dzieło pełne realizmu, autentyzmu doznań, jak długa gawęda daje czytelnikowi po części obraz świata Bliskiego Wschodu schyłku XII wieku, choć zanadto podróżnik nie wnika w polityczne meandry na tych ziemiach. Stopień uszczegółowienia (np. datacja, listy osób zmarłych, odległości) pozwalają podejrzewać, że czynił jakieś notatki w trakcie podróży, coś na kształt dziennika. Był on wprawdzie muzulmaninem, ale z pewnym dystansem (kulturowym) spoglądał na muzulmanów żyjących na Bliskim Wschodzie. Nie znać też w jego rozważaniach techniki isnadowej, ale prace jakichś arabskich pisarzy geograficznych najpewniej znał. Dla Ibn Ğubayra najważniejsze są opisy miejsc, które widział, stąd niewiele dowiadujemy się o innych uczestnikach hidżry, ba, nawet o nim samym, jeśli nie ma wyraźnej potrzeby (np. wyjątki związane z rejsem na Sycylię). Choć znalazł on naśladowców to tylko jeden spośród nich nie tylko dorównał

18 Ważniejsze wydania i przekłady dzieła: *Extrait d'un voyage en Orient de Mohammed ebn-Djobair. Texte arabe accompagne d'une traduction francaise et de notes par Michele Amari*, „Journal Asiatique” 6 (1845), 7 (1846); *The travels of Ibn Jubair*. Ed. from a MS in the University Library of Leyden by William Wright, Leyden 1852; [M. J. De Goeje], *Selections from Arabic geographical literature*. Ed. with notes by Michael Jan de Goeje. Leiden, 1907; Ibn Jubayr, *Rihla*. Translated by Roland J. C. Broadhurst (*The Travels of Ibn Jubayr*), London 1952. Maria Kowalska, *op. cit.*, s. 104-115, w ostatnim czasie ukazało się kilka polskich artykułów na kanwie *Podróży*: Barbara Ostafin, *Islam na Sycylii w świetle wybranych źródeł arabskich z wieków od X do XII*, Portolana. Studia Mediterranea, vol. 2, Kraków 2006, s. 97-101; Krzysztof Kościelniak, *Pochwała relacji krzyżowców do muzulmanów we wspomnieniach na Wschód Ibn Ğubayra*, Portolana. Studia Mediterranea, vol. 3, Kraków 2007, s. 139-150; Zdzisław Pentek, *Mare apertum we wspomnieniach Rogera z Hoveden (Chronicon) oraz Ibn Ğubayra (ar-Rihla)*, Portolana. Studia Mediterranea, vol. 3., Kraków 2007, s. 151-162.

jemu, ale znacznie go przewyższył. Był nim Ibn Baṭṭūṭa (1304-1368/1377), uchodzący w świecie arabsko-muzułmańskim za odpowiednika Marka Polo. Ibn Baṭṭūṭa pochodził z Tangeru w 1325 roku rozpoczął hidżrę do Mekki, która przekształciła się w podróż trwającą dwadzieścia cztery lata. Zasięg wyprawy był olbrzymi. Wiodła ona nie tylko przez cały ówczesny świat muzułmański, gdyż Ibn Baṭṭūṭa dotarł również do Azji Południowo-Wschodniej (Sumatra, Jawa, Filipiny), był we wschodniej Afryce (Mombasa), był na Krymie, w Konstantynopolu, Indiach (Delhi), Chinach (Pekin), na Sycylii, Półwyspie Iberyjskim (Grenada), Afryce zachodniej, przez Timbuktu dotarł do Mali, a wojaże zakończył w 1353 w Fezie. Imponujące itinerarium jednego człowieka, zważywszy na czasy i możliwości w jakich przyszło mu działać. Oblicza się, że przebył około 120 tysięcy km. Relację z tej niezwykle rozległej serii podróży spisał do grudnia 1357 (lub 1355) roku sekretarz Abū 'Ināna Fārīsa (1329-1358) sułtana Maroka – Muḥammad ibn Muḥammad ibn Ġuzayy al-Kalbī (1321-1357) pt. *Dar dla oglądających osobliwości miast i osobliwości podróży*, która jest polskiemu czytelnikowi znana jako *Osobliwości miast i dziwy podróży*¹⁹. Znakomite dzieło arabskiego podróżnictwa powstało w oparciu o wspomnienia Ibn Baṭṭūṭy, gdyż nie prowadził on notatek w trakcie swoich wojaży. Być może wpłynęło to na mnożenie wręcz nieprawdopodobnych przygód autora, na którego upływ czasu podziałał chwilami puszczeniem wodzy fantazji. Nie można jednak Ibn Baṭṭūṭie zarzucić podawania wiadomości nieprawdziwych. Olbrzymia ilość faktów, przewijających się ludzi przez jego barwny żywot raczej skłania ku sądowi, że był obdarzony wyjątkowo dobrą pamięcią. Cechą ważną w dziele Ibn Baṭṭūṭy jest zwrócenie uwagi na element ludzki, reszta stanowi mniej lub bardziej rozbudowane tło. Jest to więc bardziej gawęda niż surowa, pełna tylko sprawozdawczych faktów narracja. Do dnia dzisiejszego dzieło arabskiego podróżnika uchodzi za klasyczny, średniowieczny opis nie tylko muzułmańskiego świata połowy XIV wieku.

Upadek polityczny kalifatu bagdadzkiego (1258), rozkład resztek politycznych tworców będących skromnymi epigonami samowładnych kalifatów w al-Andalus i Egipcie (Fatymidzi) sprawił, że rozmach arabskich podróżników

19 *Osobliwości* wydali pierwsi – C. Défrémery et B.R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Battuta*, vols. 1-4, Paris 1853-1858; ostatnie wydanie tłumaczenia dzieła – *The Travels of Ibn Battuta A. D. 1325-1354*, vols. 1-4 translated with revisions and notes from the Arabic text of C. Défrémery and B.R. Sanguinetti by H. A. R. Gibb, translation completed with annotations by C. F. Beckingham, London 2000; *The travels of Ibn Battuta translated from the original Arabic manuscripts copies, preserved in the Public Library of Cambridge with notes, illustrative of the history, geography, botany, antiquities ... occurring throughout the work* by the Rev. Samuel Lee, London 1984 niestety, tylko niepełne tłumaczenie polskie ukazało się jako – Ibn Battuta, *Osobliwości miast i dziwy podróży 1325-1354*. Wybór. Tłumaczyli z języka arabskiego Tadeusz Majda i Halina Natorf. Redakcja naukowa, wybór i przedmowa prof. dra Ananiasz Zajączkowskiego. Komenatrze opracował Tadeusz Majda, Warszawa 1962; Maria Kowalska, *op. cit.*, s. 118-133.

przygaś w zasadzie pod koniec XV wieku, a ich dzieła znacznie skromniejsze, po części kompilacyjne nie osiągnęły już dawnych wyżyn²⁰.

prof. UAM Zdzisław Pentek
Instytut Historii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań
e-mail: zp26@amu.edu.pl

ARABSKIE PIŚMIENICTWO PODRÓŻNICZE DOBY KLASYCZNEJ. KRÓTKI PRZEGLĄD

SUMMARY

This is a short article about the Arabians travellers and geographical writers from the period between the 8-9th and 16th centuries. The analysis covers mainly informations about the medieval Arabic travel literature and shortly biography Arabians or Persians travellers. The earliest known writers: Tamim ibn Bahr, Sallam at-Tardjuman, as-Sarakhsi and others (al-Mas'udi, Ibn Fadhlán, Ibrahim ibn Ya'kub). In article present the classical travel description, i. e. the rihla (voyages) from the period 12th-14th centuries, which is considered the period of decline of Arabic literature in general. The rihla is a original Arabic form of literatur. The first author of the rihla is Ibn Jubayr (1144-1217) from Grenada in muslim Spain. He travelled to the Mecca in 1183-1185, 1198-1191 and finally in 1217. The second author of the rihla is Ibn Battuta (1304-1368/1377). He was a Moroccan traveller and his journeys covered almost the entirety of the known islamic world (Southern Europe, North and West Africa, Middle East, India, Central Asia, China, Philippines and Indonesia). The editions of Arabic geographical works was printed mainly in Bibliotheca geographorum Arabicorum 1870-1894 (ed. J. L. Brill – Leiden) by Dutch orientalist M. J. De Goeje.

20 Wyjątkiem może być al-Fâsî (1485-1554), znany jako Leo Africanus, który zwiedził Arabię, Egipt, Persję, Afrykę wschodnią, dotarł do tureckiego już Konstantynopola. Zrazu muzułmanin, potem ochrzczony i na powrót muzułmanin. Pod wpływem papieża Leona X pozostawił po sobie *Descrizione dell 'Africa e delle cose notabili che ivi sono* z 1526 roku (wydanie – Venezia 1550), będące opisem północnej Afryki. Sporo miejsca w nim zajmują relacje o faunie tych ziem i było ono główną skarbnicą wiedzy dla europejskich badaczy aż do XIX wieku o wzmiankowanych ziemiach. Leo był też jednym z pierwszych propagatorów języka arabskiego w Europie.